

geen stijl

een rijkere
architectuurgeschiedenis

Sieger Vreeling

Geen stijl

De canon is hardnekkig. De canon is een rubberen pop. Je kunt ertegen trappen wat je wilt, steeds weer springt ze in de houding. De canon is grijze kauwgom. Roep luid dat ze aan herziening toe is en de gelederen van de oude canon sluiten zich. Rubber, kauwgom, elastiek.

Gerrit Komrij, *Komrij's canon in 100 gedichten*, Amsterdam 2008

Geen stijl

Een rijkere architectuurgeschiedenis

SIEGER VREELING

Hilversum
Verloren
2022

Dit is de handelseditie van het proefschrift *Geen stijl*.
Pleidooi voor een rijkere architectuurgeschiedenis waarop de auteur op
21 maart 2019 tot doctor is gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen.
De promotores waren prof. dr. Wessel Krul en prof. dr. Auke van der Woud.

Afbeelding op het omslag: Heiers met een stoommachine positioneren een heipaal,
Amsterdam – waarschijnlijk de brug over de Westertoegang. De foto staat symbool
voor een architectuurgeschiedenis die met haar poten in de modder staat.
Foto: Bernard F. Eilers, 1908. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

ISBN 9789087049621

© 2022 Sieger Vreeling
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Auteursfoto: Alfred Oosterman, Peize
Druk: Wilco, Amersfoort

*De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties
te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Zij die desondanks menen zekere rechten
te kunnen doen gelden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgever.*

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
1 De bouwexplosie	10
2 Duizend-en-een innovaties	17
DE OPGAVE	29
3 Boren naar kennis	33
4 De noodzaak van brandveiligheid	39
5 Architectuur om te verleiden	45
6 Verpleegwerktuigen	51
7 Ziekenhuizen voor de geest	57
8 Beschermers van de volksgezondheid	62
DE SPECIALISTEN	67
9 Onder professoren	71
10 Vormgevers van de modernisering	79
11 De tweede architect	89
12 Bouwfabrieken	99
13 Mannen van zaken	109
14 Technici	118
15 Materiaalexperts	132
16 Gediplomeerde architecten	142
17 Hoofdaannemers	151
DE GEBOUWEN	163
18 Universitaire laboratoria, Groningen	167
19 Stadsschouwburg, Amsterdam	178
20 Modepaleis Hirsch & Cie., Amsterdam	188
21 Academisch ziekenhuis, Groningen	199
22 Krankzinnigengesticht Duin en Bosch, Castricum	210
23 Openbaar slachthuis, Den Haag	219
Nawoord	229
Dankwoord	231
Noten	232
Archieven en literatuur	260
Personenregister	282
Plaatsnamenregister	286

Inleiding

Dit boek is een voorstel voor een rijkere architectuurgeschiedenis die niet ophoudt bij de gevel, maar daar pas begint. Architectuur is in de eerste plaats immers een ruimtelijke oplossing voor een maatschappelijk probleem. Als de maatschappij verandert, moet de architectuur daar vorm aan geven. En de maatschappij veranderde vanaf omstreeks 1850 ingrijpend en onophoudelijk. De enorme sociale, technische en wetenschappelijke vernieuwingen en de explosieve bevolkingsgroei die toen begonnen, vroegen om talloze nieuwe bouwtypen: gas- en elektriciteitsfabrieken, gevangenissen, hotels, krankzinnigengestichten, laboratoria, passages, post- en telegraafkantoren, slachthuizen, spoorwegstations, warenhuizen, ziekenhuizen, enzovoort. Achter de gevels van deze gebouwen voltrok zich bovendien een bouwtechnische revolutie. De markt werd overspoeld met duizend-en-een innovaties: nieuwe bouwmaterialen met exotische namen als Excelsior, Luxfer en Xylolith en technische installaties voor verwarming, ventilatie en verlichting. Verder kwamen ontwerp en uitvoering in handen van een leger van specialisten, waaronder niet alleen architecten, maar ook constructeurs, installateurs en hoofdaannemers.

Er is al lang veel aandacht voor de functionele, technische en organisatorische aspecten van architectuur.¹ Het probleem is dat ze niet of nauwelijks tot de overzichtswerken zijn doorgedrongen. Tot op de dag van vandaag beschrijven zij de ontwikkeling van de architectuur vooral aan de hand van de esthetische eigenschappen van de gevels en de interieurs – de stijl. Architectuur wordt met andere woorden tot een *design*-vraagstuk gereduceerd.² Het is alsof handboeken geneeskunde zich hoofdzakelijk tot dermatologie zouden beperken. Mijn boek is een voorstel om de handboeken met de reeds bestaande inzichten over functionaliteit, bouwtechniek en de organisatie van de bouw te verrijken. Het is dus niet als een vervanging van, maar als een aanvulling op de stilistische benadering bedoeld.

De ontwikkeling van de westerse architectuur rond 1900 wordt in de overzichtswerken als volgt beschreven. In de negentiende eeuw experimenteerden architecten met glas en ijzer, maar tegelijkertijd gebruikten zij bouwstijlen uit het verleden. Het was de tijd van de neostijlen en het eclecticisme. Rond 1890 ontstond bij architecten de opvatting dat de negentiende eeuw een eigen bouwstijl nodig had in plaats van het verleden te kopiëren. Het resultaat van de zoektocht naar een nieuwe stijl was de ‘moderne architectuur’. De definitie hiervan bleef in de twintigste eeuw vaak zeer beperkt: de term heeft niet betrekking op de totale bouwvoorraad, maar alleen op geselecteerde ‘stro-

mingen'.³ Het criterium voor die selectie lijkt schoonheid te zijn: moderniteit moet tot uitdrukking komen in kunstzinnige vormgeving.

Dat handboekenschrijvers dezelfde beperkte opvatting van moderne architectuur hebben, blijkt uit hun min of meer overeenkomende selectie van stromingen, gebouwen en architecten – de canon. Neem bijvoorbeeld de canon van de Nederlandse architectuur rond 1900. P.J.H. Cuypers werd weliswaar geïnspireerd door de middeleeuwen, maar liet de versiering door de constructie dicteren. Zijn hoogtepunten waren het Rijksmuseum (1885) en het Centraal Station (1889) in Amsterdam. De gangbare opinie wil dat H.P. Berlage voortbouwde op Cuypers' werk. Berlage's Koopmansbeurs in Amsterdam (1903) was naar verluidt het eerste gebouw zonder historiserende motieven en daarmee het eerste voorbeeld van een eigentijdse stijl. De beurs wordt niet alleen genoemd in Nederlandse, maar ook in vele buitenlandse overzichtswerken. Ik noem er twee die uit de jaren tachtig stammen, maar nog steeds worden herdrukt. Volgens *De westerse architectuur. Een geschiedenis* leek Berlage 'een uitweg te hebben gevonden uit de taal van de neo-stijlen, en een krachtig en tijdloos idioom te hebben aangeboord dat paste bij de nieuwe eeuw'.⁴ En volgens *Modern Architecture Since 1900* was Berlage 'a sort of father-figure of modern architecture in Holland' en 'deeply concerned with the problem of a genuine modern style'.⁵ Het is niet mijn bedoeling om deze stijlgeschiedenis ter discussie te stellen.⁶ Ik wil hier enkel het punt maken dat de handboeken hoofdzakelijk over stijl gaan.

Dit boek neemt een steekproef van de Nederlandse architectuur rond 1900 om de discrepantie tussen de overzichtswerken en de echte wereld in kaart te brengen. De overzichtswerken presenteren deze periode als de overgang tussen neostijlen en moderne architectuur, door de zoektocht naar een eigen bouwstijl. Onder de oppervlakte vormt de periode rond 1900 echter de schakel tussen het traditionele, negentiende-eeuwse en het industriële, twintigste-eeuwse bouwbedrijf. Architecten veranderden door de nieuwe bouwopgave in organisators: ze ontwierpen op hoofdlijnen en lieten de uitwerking over aan hun tekenaars. Ze werden ook mannen van zaken, die opdrachten moesten binnenslepen voor hun architectenbureaus. Die bureaus werden almaar groter, de grootste hadden tientallen mensen in dienst. Constructeurs verkenden de ongekende mogelijkheden van gewapend beton, zowel wiskundig als proefondervindelijk. Materiaalexperts testten in hun laboratoria de stroom van nieuwe bouwmaterialen waarmee architecten in de vaktijdschriften werden gebombardeerd – de Polytechnische School in Delft kreeg in 1882 een leraar bouwmaterialen, hij werd in 1905 hoogleraar. Aannemers maakten gebruik van smalspoor en elektrische kranen en liften op de bouwplaats om sneller en goedkoper te werken. Het Vredespaleis in Den Haag (1913) is daarvan een voorbeeld.

Er bestaan wel degelijk overzichtswerken die niet alleen over stijl en de bijhorende canon gaan.⁷ Dit boek is echter essentieel anders, omdat het architectuur als ruimtelijke oplossing voor een maatschappelijk probleem benadert.⁸ Het eerste deel, *De opgave*, gaat over de maatschappelijke veranderingen waaruit de vraag naar nieuwe bouwtypen voortkwam. Het is een kleine cultuurgeschiedenis van Nederland aan het einde van de negentiende eeuw, bekeken vanuit de gebouwen die niet langer voldeden. De lezer krijgt in dit deel een emmer vol ellende en smerigheid over zich uitgestort, met

als dieptepunt de slachtplaatsen die hun afval via de goten van de binnenstad moesten afvoeren. Uit die ellende werden de programma's van eisen voor de nieuwe gebouwtypen geboren. Deel twee, *De specialisten*, gaat over de grote, hierboven beschreven veranderingen in de organisatie van het bouwbedrijf rond 1900. In het laatste deel, *De gebouwen*, komt alles samen: de maatschappelijke opgave en de specialisten die daaraan vormgaven.

Mijn steekproef eindigt in 1918, als de ontwikkeling naar moderne architectuur haar hoogtepunt nadert: het functionalisme, dat ook wel het Nieuwe Bouwen wordt genoemd. Dit boek is echter niet bedoeld als voorgeschiedenis van deze stroming, die sterk wordt geassocieerd met ontwerpen vanuit de functie – vandaar die naam – en bouwen met de nieuwste materialen.⁹ Het is immers niet mijn bedoeling om de stilistische canon van de architectuurgeschiedenis opnieuw te bevestigen, maar juist om zijn dominantie ter discussie te stellen. Dat neemt niet weg dat veel zaken uit de periode rond 1900 vooral worden geassocieerd met het functionalisme, zoals het credo 'licht, lucht en ruimte'. Mijn stelling is dat architecten als Le Corbusier – de ster van deze stroming – zich deze zaken van het verleden toe-eigenden.¹⁰

I De bouwexplosie

In de negentiende eeuw maakte de maatschappij zoals gezegd stormachtige ontwikkelingen door op elk denkbaar vlak, waaronder wetenschap, techniek, infrastructuur en economie. Al die ontwikkelingen vroegen om ruimte. In een groot deel van de negentiende eeuw pasten de meest uiteenlopende organisaties zich echter aan bestaande gebouwen aan, vooral grote woonhuizen. Het gemeentearchief van Leiden lag in 1892 op de zolder van het raadhuis ‘op treurige wijze aan de lekkages, welke het bouwvallige dak toeliet, en soms nog toelaat, blootgesteld en voor algeheelen ondergang verzekerd zoo het stadhuis in brand mocht raken’.¹ Het Koloniaal Museum in Haarlem zetelde in 1910 in het souterrain van de achttiende-eeuwse villa Welgelegen. ‘De rangschikking der inzendingen en aankopen wordt niet meer in hoofdzaak bepaald door de vraag tot welke categorie de voorwerpen behooren, maar in welk lokaal, in welke hoeken of gaten nog een plaatsje tot opberging te vinden is.’² Kassierskantoor Associatie-Cassa was in 1806 begonnen ‘in een gewoon huis aan de Heerengracht’ te Amsterdam en in de loop van de eeuw verspreid geraakt over meerdere panden. De kantoren lagen achter een aantal grachtenhuizen; toegang was enkel mogelijk via een overbouwde gang aan de Herengracht. Om ruimte te bieden aan de groei waren daar allengs meer gebouwen geannexeerd, totdat alles was volgebouwd en verdere uitbreiding onmogelijk bleek. Toen werd besloten tot nieuwbouw: een gebouw dat specifiek voor de functie van kassierskantoor was ontworpen. Woningen die de weg versperden werden in 1900 aangekocht en gesloopt, het verleden moest worden opgeofferd voor het heden:

Met leede oogen moest de afbraak van het deftige 17^e eeuwse heerenhuis, waardoor sinds 1818 de toegang tot de kantoren der Associatie-Cassa was geweest, worden gadeslagen, doch gelijk zoo menigmaal elders zoo ook hier, de eischen van het heden vragen opoffering van het verleden. In mei van dit jaar vingen de sloopers hun werk aan, en in weinige weken waren de vijf huizen verdwenen, een open ruimte vormende van 38 M. lengte langs de Heerengracht.³

Onze huidige architectuurhistorische overzichtswerken presenteren stijl als de grote verandering rond 1900: deze periode vormde, zo heet het, de schakel tussen de negentiende-eeuwse neostijlen en moderne architectuur. Onderhuids voltrok zich echter een verandering die veel ingrijpender was: de vraag naar nieuwe bouwtypen. De bestaande gebouwen kenmerkten zich door hun gebrek aan functionaliteit: ze waren immers nooit bedoeld als bank, archief of postkantoor. Sommige bouwtypen, bijvoorbeeld ziekenhuizen, bestonden al langer, maar hun architectuur en functionaliteit waren in

Afb. 1. De graansilo Korthals Altes aan de Westerdoksdijk in Amsterdam in uitvoering. De funderingspalen worden met stoommachines de grond in geheid. Foto: Jacob Olie, 10 september 1896. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

de negentiende eeuw volkomen achterhaald. In de late negentiende eeuw volgde massale nieuwbouw: voor elke denkbare functie kwam een apart gebouwtype en naar elk gebouwtype was een grote kwantitatieve vraag. De lont werd rond 1850 aangestoken. Rond 1900 bereikte de bouwexplosie haar hoogtepunt. In de periode 1870-1914 bouwde alleen al het ministerie van Justitie 37 kantongerechten, elf huizen van bewaring, negen grote strafgevangenissen, zes rechtbanken, vijf tuchtscholen, drie rijksopvoedingsgestichten en een paleis van justitie.⁴ In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de bouwexplosie inhield. Uit de rest van dit boek zal blijken dat deze hausse het bouwbedrijf op alle fronten veranderde. De nieuwe gebouwtypen vroegen ten eerste om nieuwe plattegronden, bouwmaterialen en technische installaties. De complexiteit en grotere vraag dwong bovendien tot stroomlijning van het bouwproces: bouwen werd lopende-bandwerk met voor elke handeling een specialist.

De belangrijkste oorzaak voor de bouwexplosie was de maatschappelijke verandering in de tweede helft van de negentiende eeuw. Als de maatschappij verandert, moet de architectuur meeveranderen. Om dagelijks de post tot in elke uithoek van Nederland te kunnen bezorgen en de telegrafie en, nog later, de telefonie te laten functioneren waren bijvoorbeeld nieuwe kantoren nodig. Rijksbouwmeester ir. D.E.C. Knuttel over het nieuwe post- en telegraafkantoor van 's-Hertogenbosch in 1896:

De ontzaglijk snel toenemende omvang van den postdienst stelt begrijpelijkerwijze steeds hooger eischen aan de gebouwen. Waar nog niet vele jaren terug een bescheiden woonhuis voldoende was, moet nu een ruim gebouw, aan speciale eischen beantwoordend, worden gesticht – niet, zooals men wel eens hoort beweren, uit een zekere weelderigheid, doch omdat de richtige uitvoering van den dienst anders niet verzekerd is. Niet alleen de briefpost vereischt steeds meer ambtenaren en derhalve meer ruimte, doch vooral de nieuwe onderdeelen als pakketpost en spaarbank en de toename van wissels enz. hebben het postgebouw tot iets geheel anders gemaakt dan het eenvoudige briefpostkantoor van een 25 jaar geleden.⁵

Verder vroeg de groei van de spoorwegen om stations voor reizigers en goederen en remises en werkplaatsen voor de locomotieven en rijtuigen. Dankzij die spoorwegen konden mensen gemakkelijker reizen; hotels waren daarvan het gevolg – ze werden in het buitenland en in de grote Nederlandse steden vaak dichtbij een station gebouwd. Mode- en warenhuizen en passages waren het gevolg van de opkomende consumptie-maatschappij. Economische groei bracht banken, kantoren en verzekeringsmaatschappijen. De industrialisatie kreeg vorm door nieuwe fabrieken. Om steden en dorpen van energie te voorzien werden gas- en later elektriciteitsfabrieken gebouwd. Laboratoria boden plaats aan de razendsnelle ontwikkeling van de natuurwetenschappen. De geneeskunde had ziekenhuizen nodig die volgens nieuwe maatstaven bijdroegen aan het herstel van de patiënt. De ontdekking dat krankzinnigheid een ziekte was, vroeg om ziekenhuizen voor de geest: ‘krankzinnigengestichten’. Nieuwe gevangenissen werden gebouwd vanwege de invoering van het cellulaire stelsel. Openbare slachthuizen hadden als doel de volksgezondheid te beschermen en overlast van slagerijen te beperken. En dat waren nog lang niet alle nieuwe gebouwtypen.

De maatschappij veranderde zo snel dat zelfs die nieuwe gebouwtypen binnen enkele tientallen jaren door de tijd werden ingehaald. Het *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid* stelde het in 1916 als volgt: ‘Voor inrichtingen van onderwijs en ziekenzorg e.d. moest men eigenlijk altijd *tijdelijke*, gebouwen zetten, dan zou men ze aan de eischen des tijds kunnen doen blijven beantwoorden. Terwijl nu.... hoeveel scholen, ziekenhuizen, stations moesten eigenlijk niet gesloopt worden en verplaatst!’⁶ Zo stond in Amsterdam het eerste post- en telegraafkantoor dat specifiek voor die functie was ontworpen; binnen vijftig jaar was behoefte aan nieuwbouw, door de onophoudelijke maatschappelijke veranderingen. Het postkantoor dateerde uit 1856. Binnen elf jaar moest een extra perceel worden aangekocht in verband met ‘de groote uitbreiding van den besteldienst ten platte lande’. Ook de woningen van de directeur en de hoofdcommies (hoofdamtenaar) werden geannexeerd voor kantoren. Het familietijdschrift *Eigen Haard* blikte in 1899, een jaar nadat het nieuwe postkantoor aan de Nieuwezijds Voorburgwal was geopend, terug op het voortdurende ruimtegebrek:

Letterlijk overal kwam men, zoowel door de invoering van het uniformport in 1870, de verlaging der tarieven, de invoering der Hughes-druktelegrafen als door de snelle uitbreiding van beide vakken, in de noodzakelijkheid muren door te breken, gangen te verleggen, deuren dicht te timmeren en van alle hoeken en gaten partij te trekken.⁷

Functionaliteit was de gemene deler van alle nieuwe gebouwtypen: ze waren allemaal ontworpen voor één specifiek doel. Iedere functie vroeg om een ‘eigen’ plattegrond.

Het nieuwe post- en telegraafkantoor van Amsterdam had onder andere een wachtzaal en lokettenhal nodig voor het publiek, ruimten om de post in- en uit te laden, te sorteren en te frankeren en een seinzaal voor de telegrafie.⁸ Het Centraal Station in Amsterdam (1889) vroeg een hal met ruimte voor kaartverkoop en bagage-afgifte, wachtkamers eerste, tweede en derde klas en een restauratie met keuken.⁹ Afgezien van de gastenkamers beschikte een groot hotel over grote publieksruimten zoals een restaurant, ontbijtzaal, biljartzaal, bibliotheek en muziekkamer.¹⁰ *Eigen Haard* beschreef in 1907 alle functies in het souterrain van het Amstel Hotel in Amsterdam (1867):

Daar in den onderbouw is het een wereld op zich zelf, een wereld, waar luiheid des duivels oorkussen is. Drommen koks zijn er aan het werk, bemoedigd door den chef, den [François] Vatel van het Amstel-hôtel; vele werkvrouwen reppen er de handen; juffrouwen verzorgen in de groote linnenkamer hoopen linnens; de wijnverlaters en wijnknechts zijn in de reusachtige wijnkelders bezig met de wijnen; de meubelmakers, de behangers, de timmerlieden, de smeden zijn ieder in eigen werkplaats aan hun bezigheid. Een legertje kamermeisjes, kellners en dienend personeel heeft er een wel ingerichte eetkamer [...].¹¹

De plattegrond van de elektriciteitsfabriek in Den Haag (1906) volgde de productierichting van de elektriciteit: de kolen werden per spoor aangevoerd naar een loods en vervolgens gebruikt om water te koken in het ketelhuis, de stoom die daarbij vrijkwam dreef zuigers en vliegwielen aan in de machinezaal, waardoor elektriciteit werd opgewekt.¹² Een grote gevangenis bestond allereerst uit honderden cellen, maar moesten die worden georganiseerd in vleugels of in een cirkelvorm? De koepelgevangenis in Arnhem (1885) was een keuze voor het laatste. Voor de gevangenen waren wandelplaatsen nodig, voor personeelsleden een administratiegebouw en voor beide een kerk.¹³ Elk nieuw gebouwtype had ruimte nodig voor de ventilatie-, verwarmings- en verlichtingsinstallaties, soms in de kelder en soms in een apart gebouw, en in het gebouw of op het terrein waren meestal woningen voor het personeel. De taak van architecten was om al die verschillende ruimten samen te smeden tot een logische plattegrond, zodat het gebouw als een goedgeoliede machine kon functioneren.

Wanneer zij strikt vanuit de functie waren ontworpen, ontstond bij nieuwe gebouwtypen zelfs een nieuw soort schoonheid: functionele schoonheid. Zo was het station van Leipzig (1915) – een van de grootste stations ter wereld – ‘een zuivere utiliteitsbouw [...] die zijn eigenaardige bekoring dankt aan de konsekvente wijze waarop alle oplossingen van plan en vorm zijn ontwikkeld uit de vaak zeer samengestelde eischen van den dienst’.¹⁴

Grof gezegd waren utiliteitswerken gebouwen waar functionaliteit op de eerste en schoonheid op de tweede plaats kwam, zoals fabrieken. Ze hoorden traditioneel niet bij de schone bouwkunst, waartoe bijvoorbeeld wel de raadhuizen en schouwburgen werden gerekend – hoewel functionaliteit daar natuurlijk minstens zo belangrijk was als schoonheid. Die opvatting over esthetiek veranderde. Het station van Leipzig werd in 1912 besproken in een themanummer van *Der Industriebau*, een Duits maandblad waarin ‘de meest belangrijke bouwkundige opgaven van onzen tijd: de utiliteitsbouw, behandeld worden en wel hoofdzakelijk wat hun architectonische vormgeving betreft’.¹⁵

Functionele schoonheid zou in de jaren twintig een basisprincipe van het functionalisme worden. Ir. J.F. Klinkhamer zei echter al in 1899 dat utiliteitswerken de monumenten van de negentiende en twintigste eeuw konden zijn. Dat was bijna 25 jaar vóór Le Corbusiers lofzang op graansilo's in *Vers une architecture* (1923) en een bewijs dat de denkbeelden van het functionalisme niet uit de lucht waren komen vallen. Klinkhamer in zijn inaugurele rede als hoogleraar burgerlijke bouwkunde in Delft:

De middeleeuwen hadden hun cathedraalen, de absolute monarchieën de paleizen, maar in onze 19de en misschien nog meer de komende eeuw, zou men die der werken voor publiek nut kunnen noemen, en daaronder zeer zeker bekleeden de utiliteitswerken een eerste plaats. Denken wij ons die milliarden gestoken in spoorweggebouwen, gasfabrieken en waterleidingen met hunne hoogwaterreservoirs en andere door het bedrijf geëischte vormen, entrepots en opslagplaatsen en haveninrichtingen die daarbij behooren, waarbij nu komen de krachtstations en andere werken voor de elektrische drijfkracht, waarlijk zulk soort werken kunnen *monumenten* zijn, dat hebben de Romeinen ons geleerd!¹⁶

Nieuwe gebouwtypen hadden, afgezien van hun functionaliteit, nog iets gemeen: hun vaak grote schaal. Ze streeden om de eer de grootste in hun soort te zijn – zoals containerschepen en mammoettankers dat tegenwoordig doen. Het Centraal Station van Amsterdam was met een gevellengte van 307 meter het grootste station van Nederland.¹⁷ Onovertroffen qua hoogte was het Witte Huis in Rotterdam (1898): met elf verdiepingen en 45 meter was het rond 1900 het hoogste kantoorgebouw in Europa.¹⁸ De drukker van het architectentijdschrift *Architectura*, 'die zeker een product van Amerikaanschen oorsprong voor zich meende te hebben', plaatste per ongeluk een afbeelding van het Witte Huis bij een artikel over Amerikaanse wolkenkrabbers – zó ongekend was de hoogte van het gebouw.¹⁹ Het grootste bedrijfsgebouw van Nederland kwam in 1911 in Rotterdam: R.S. Stokvis & Zonen Ltd. besloeg maar liefst 7.750 vierkante meter.²⁰ Een architect rond 1915:

Er komen gedurende de laatste jaren velerlei gebouwen van meer dan gewonen omvang tot stand. Winkels, kantoren, magazijnen, krijgen steeds grootere afmetingen en er zijn slechts weinige openbare gebouwen te noemen, die niet naar de lengte, de breedte en de hoogte, door één of ander mode-paleis of warenhuis worden in de schaduw gesteld. In velerlei opzicht is dit feit een teeken des tijds. Want onze tijd vraagt – en bestreeft *concentratie*. En voor de tezamenbrenging van de velerlei 'waren' die onder dezelfde condities kunnen gekocht en verkocht worden, zijn steeds grootere ruimten 'n levensvoorwaarde.²¹

Hoe ingrijpend de nieuwe bouwopgave was voor het stadsbeeld, blijkt uit het aantal panden dat gesloopt moest worden om één nieuw gebouw neer te zetten. Voor het nieuwe post- en telegraafkantoor in Amsterdam was 'de geheele huizenreeks van af [hotel] de Poort van Cleef tot aan de Huiszittenssteeg' eind negentiende eeuw onteigend om 'een flink en ruim gebouw te doen oprichten'.²² Voor het gezamenlijke kantoor van de Amsterdamse rederijen, het Scheepvaarthuis uit 1916, werden dertien huizen gesloopt, waarmee een terrein van 1.400 vierkante meter vrijkwam.²³ Voor de uitbreiding van hotel Krasnapolsky in Amsterdam werden in totaal 39 'krotten' onteigend, tot het hotel in totaal vierduizend vierkante meter besloeg in 1904.²⁴ Een architect constateerde in 1891 dat oude gebouwen schaarser werden door de schaalvergroting van de nieuwe gebouwtypen:

Bijna overal waar verbouwd wordt, moeten thans twee of meer oude huizen onder des sloopers hamer vallen, om in plaats daarvan één [sic] grooter gebouw te kunnen oprichten. Groote winkelmagazijnen, ruime kantoren, paleizen van café's en restaurants, zijn aan de orde van den dag [...]. Alzoo is het te verwachten dat binnen een zeker tijdsverloop al die oude huizen en winkeltjes tot de geschiedenis zullen behooren [...].²⁵

De anonieme auteur 'Luctor' beseftte al in 1898 dat de vraag naar nieuwe bouwtypen iets bijzonders was. Dat blijkt uit een artikel van hem in bouwkundig weekblad *De Opmerker*. Hij was het oneens met tijdgenoten die beweerden 'dat onze tijd geen monumenten heeft voortgebracht'. Net als Klinkhamer een jaar later zou doen somde Luctor de vele nieuwe bouwtypen op die overal in het land verzezen: dat konden de monumenten van de toekomst zijn. Expres noemde hij tevens enkele bouwwerken die niet tot de schone bouwkunst werden gerekend. Hij sprak van ingenieurswerken, omdat er vaak geen architect aan te pas was gekomen. Desondanks zouden deze monumenten een belangrijk deel 'moeten uitmaken van het studiemateriaal, dat door den geschiedschrijver van de bouwkunst der 19de eeuw te bewerken zal zijn'. Hij vervolgde zijn pleidooi met:

En zijn dan het Rijksmuseum, het Centraalstation, het Postkantoor, de Schouwburg in de hoofdstad, de nieuwe St.-Bavokerk te Haarlem, het Witte Huis te Rotterdam, de vele kerken en geestelijke gebouwen die men alom en tot in de afgelegenste dorpjes ziet verrijzen, zijn zelfs de fabrieksgebouwen, de stationskappen, de spoorwegbruggen, de watertorens, de sluizen, de lichttorens, enz. enz. enz. geen monumenten te noemen?²⁶

Van soortgelijke strekking was het anonieme artikel 'De bouwkunst is niet dood' uit 1906. Het was geschreven als een gesprek tussen een aantal architecten in de kroeg. Een van hen schepte op over het aantal opdrachten dat hij had, stuk voor stuk nieuwe bouwtypen: 'Op het oogenblik heb ik drie winkelhuizen, vier villa's en twee fabrieken onderhanden.' Zijn buurman antwoordde: 'Maar de vraag is nu maar, of, wat jij maakt, wel als bouwkunst in den eigenlijken zin mag worden beschouwd.' Drie van de aanwezigen veegden de vloer aan met alle getheoretiseer. Zolang architecten werk hadden, werd er architectuur gemaakt. En werk was er in overvloed, dankzij de nieuwe bouwtypen. '[...] wij drie ouderen zijn het er over eens, dat in een tijd als de onze, nu er zooveel winkelhuizen, villa's, fabrieken, kantoren en andere nuttige gebouwen ons werk en brood geven, van geen stervende bouwkunst sprake kan zijn'.²⁷

Bij niet-architecten was geen spoor van twijfel dat de nieuwe bouwtypen iets bijzonders waren, of het nu een modepaleis of een slachthuis betrof. Het tijdschrift *Eigen Haard* schreef vaak artikelen over nieuwe gebouwen, waaronder hotels, gevangenis- en gestichten en theaters. Het blad werd voor een algemeen publiek gemaakt, de ondertitel luidde 'geïllustreerd volkstijdschrift'. Lezers werden desondanks aangespoord tot een bezoek aan het abattoir van Amsterdam, men zou 'zich de genomen moeite niet beklagen en zijn verwachting overtroffen vinden'.²⁸ Veel gebouwen werden voor de opening voor het publiek opengesteld. Zo stond in *De Tijd* in 1909 een kort artikel over de nieuwe Maison de Bonneterie in Amsterdam: 'We raden onze lezers aan eens zelf een kijkje te nemen heden of morgen, daar dan de magazijnen voor belangstellenden ter bezichtiging zijn opengesteld.'²⁹ Soms werd zelfs een entreprijs gevraagd – dat

kon alleen als er veel of zelfs teveel belangstelling was. De nieuwe koepelgevangenis te Arnhem werd in 1885 twee dagen ‘tegen betaling van een matigen toegangsprijs voor het publiek ter bezichtiging opengesteld’. De opbrengst zou ten goede komen aan de plaatselijke afdeling van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen.³⁰ Het ziekenhuis van Groningen hield na de oplevering in 1903 drie dagen open huis: de eerste dag bedroeg de toegang vijftig cent, de andere twee dagen een kwartje. De opbrengst was 1.296 gulden.³¹ Het Haagse slachthuis was voorafgaande aan de opening in 1911 gedurende drie dagen ‘tegen geringe entréeprijs te bezichtigen’. Maar liefst 8.275 personen maakten van de gelegenheid gebruik.³²